

Investigating Criteria for the Claim-Shāhid Relationship in Linguistic Argumentation (Part One: Required Criteria/ Reliability)

Article: Research

Amir Saleh Masoomi Kolah Loo¹

Abstract

In the Arabic linguistic tradition, šāhid (lit. witness) refers to a short textual fragment—such as a Qur'anic verse, a ḥadīth, a line of poetry, a piece of eloquent prose, a proverb, or a speech sample of a common speaker—used as evidence to substantiate a claim. Unlike an example, which serves an illustrative purpose, šāhid is employed to prove a linguistic argument. Alongside the well-known logical arguments (e.g., syllogism, analogy), the use of šāhid as evidence (*Istišhād*) is one of the effective methods for validating claims in linguistic studies, and it adheres to specific criteria of validity. Certain criteria are *required* to be observed, since using invalid šāhid in a linguistic argument leads to fallacious conclusions, and sometimes, instead of proving a claim, it indicates its weakness or even serves as grounds for its refutation—thereby assuming a negating function. Conversely, observing certain criteria is *recommended* and their absence merely weakens the argument without invalidating it. In any case, the issue of šāhid and the criteria for valid *Istišhād* is not limited to linguistic matters but goes beyond their framework, as šāhid is also a frequently employed tool in deriving jurisprudential rulings, interpretive exegesis, and the validation of theological propositions. Applying a descriptive-analytical method and critical approach, this research, which is the first part of a series of articles, evaluates the scientific criteria for valid šāhid, focusing on the criterion of Reliability, postponing the discussion of the other criteria to another occasion. Reliability—the credibility of the chain of transmission and the text of the witness—is the most fundamental basis for the validity of evidence, and other criteria are only considered after it has been established. However, many linguistic citations do not possess this criterion, which makes it justifiable to

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
ORCID iD: 0009-0000-8719-2401. Email: a.masoomi@fgn.ui.ac.ir

reconsider such citations.

Keywords: Argument by Evidence (Istiṣhād), Validation of Istishhād, Reliability

1. Introduction

Šāhid (Lit: witness) occupies a central role in the Arabic linguistic and philological tradition. It functions not merely as a simple example that clarifies a problem, but as a vital element for substantiating numerous claims in the linguistic sciences, including lexicography, morphology, syntax, and rhetoric. šāhid may take the form of a Qur'anic verse, a prophetic ḥadith, a line of pre-Islamic or early Islamic poetry, a proverb, or even a fragment of eloquent Arabic speech. Through such citations, grammarians and philologists have historically sought to ground their arguments in the authoritative linguistic usage of earlier generations. Despite the extensive use of witnesses, their employment raises a fundamental question: what criteria must a linguistic šāhid meet in order to be regarded as valid evidence for a claim? Although simple in formulation, this question addresses profound epistemological concerns in Arabic linguistics, particularly the relationship between textual authority, historical authenticity, and methodological precision. The necessity of confronting this issue arises from the observation that certain linguistic arguments have been misguided due to the improper use of šāhid. Indeed, an invalid šāhid may invalidate the very basis of an argument or, at the very least, weaken it. The present study, designed as the first stage of a broader investigation into the scientific foundations of istiṣhād (argument by šāhid), places special emphasis on articulating a comprehensive set of conditions that determine the validity of šāhid in linguistic debates. The significance of such a study extends beyond grammar and rhetoric, since the methodology of istiṣhād also has implications for jurisprudence, Qur'anic exegesis, and theology—fields in which textual evidence serves as the cornerstone of intellectual authority.

2. Literature Review

The reliance on šāhid has long been a subject of discussion among scholars. Classical authorities consistently supported their linguistic positions with these textual evidences, yet they also encountered criticisms regarding the authenticity and appropriateness of šāhid. Already in early scholarship, the use

of anonymous poetry, incomplete verses, or post-classical texts was recognized as problematic. The tension between theoretical principles and practical application became evident in numerous cases where grammarians denounced certain types of witnesses while continuing to employ them when convenient. Modern scholarship has revisited these issues with renewed attention. Sa'īd al-Afghānī (1975) highlighted the methodological risks of citing truncated or partial witnesses (šawāhid), noting how such practice could distort meaning and weaken argumentation. Ūways Yāsīn Wīsī (2002) underscored the inconsistency of grammarians who prohibited anonymous citations in theory but tolerated them in practice, revealing a gap between declared methodological standards and scholarly performance. Tāriq al-Zyyādāt (2018) systematized six conditions of reliability, all revolving around the axis of wuṭūqa (Reliability), thereby confirming its centrality while leaving other criteria underexplored. Further contributions, such as those by 'Aṭīwī and 'Abbās (2018), as well as al-Sayf (2023), showed how linguistic evidence was embedded within wider intellectual frameworks. Nevertheless, these works tend to narrow their focus either to poetic citations or to the question of anonymity, while neglecting other pressing challenges such as textual corruption, or the requirement of contemporaneity. Moreover, the scattered references across classical texts have rarely been synthesized into a systematic account of the full range of conditions required for valid istiṣhād. This study therefore attempts to move beyond these limitations by providing a broader typology of criteria, drawn from both classical and modern sources, in order to articulate the essential and supplementary conditions that govern the relationship between claims and witnesses.

3. Methodology

The present research employs a descriptive-analytical method, supplemented by a critical perspective. The descriptive dimension involves a survey of how šawāhid have been used across the history of Arabic linguistic scholarship. By examining grammatical treatises, exegetical works, and lexicographical sources, the study identifies patterns in the employment of witnesses and traces the various conditions articulated, explicitly or implicitly, by earlier scholars. The analytical dimension, on the other hand, seeks to organize these scattered observations into a coherent framework of twelve

criteria. These are divided into required conditions, without which the witness becomes invalid, and recommended conditions, whose presence enhances but does not determine the strength of the argument. By dissecting examples of fabricated poetry, corrupted Qur'anic readings, and truncated citations, the study demonstrates how violations of reliability can transform a potential piece of evidence into a source of vulnerability.

4. Results

The findings of this study reveal that the relationship between claim and witness is governed by a network of twelve interrelated criteria. These criteria, while diverse in formulation, collectively determine the legitimacy of a witness and the degree to which it can substantiate a linguistic claim. The required criteria include Reliability, Necessity, Equivalence, Independence, Congruence, Synchrony, Definiteness. Without these, the witness collapses as a valid foundation for argumentation. The recommended criteria, by contrast, encompass Clarity, Refutability, Quantitativeness, Diversity, Comprehensiveness. These do not determine validity in themselves but contribute significantly to the persuasiveness of the argument. A single clear and authentic witness may suffice, yet the presence of multiple witnesses from diverse genres—Qur'an, poetry, prose, and proverbial speech—provides stronger corroboration and renders the claim more resilient to challenge. At the center of these criteria stands the condition of reliability. The study demonstrates that without establishing the authenticity of both the author and the text, no witness can legitimately serve as evidence. Reliability thus functions as the *sine qua non* of linguistic testimony, and its absence renders all other conditions meaningless. The investigation further reveals that reliability is not always absolute but admits degrees, with some witnesses accepted pragmatically despite partial anonymity or incomplete transmission. This gradation reflects the tension between methodological ideals and the practical realities of linguistic research. The broader implications of these results are significant. They indicate that the methodology of *istiḥād* cannot be reduced to the mechanical citation of texts but must be grounded in a critical awareness of the epistemological foundations of evidence. The results ultimately demonstrate that valid linguistic argumentation requires not only a sound claim but also a rigorous selection of witnesses that embody both authenticity and relevance.

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی

(بخش نخست: معیارهای بایسته/وثاقت)

نوع مقاله: پژوهشی

امیر صالح معصومی کله لو^{۱*}

۱. استادیار گروه زبان و ادب عربی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه اصفهان، ایران، اصفهان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶

چکیده

«شاهد» در سنت زبانشناسی عربی متنی خُرد و کوتاه (آیه‌ای از قرآن کریم، حدیث، شعر یا نثر فصیح، مَثَل، یا سخنی از گویسوران عادی) است و در مقابل «مثال» که جنبه‌ای ایضاحی دارد، برای اثبات یک مسئله/ادعا به کار گرفته می‌شود. احتجاج به «شاهد» (استشهاد)، در کنار استدلال‌های منطقی (قیاس، تمثیل)، از شیوه‌های شناخته‌شده اثبات مطلوب/ادعا در بحث‌های زبانی است که معیارهای صدق خود را دارد. رعایت برخی از این معیارها «بایسته» است؛ چنانکه استفاده از شهادی نامعتبر در یک استدلال زبانی، به استنتاج‌های مغالطه‌آمیز می‌انجامد، و گاه به جای اثبات یک ادعا، نشانه‌ای بر سستی آن یا حتی مستمسکی برای ابطال آن قرار می‌گیرد؛ بدین ترتیب ذکر شاهد کارکردی سلبی پیدا می‌کند. از دیگر سو، رعایت برخی از معیارها «شایسته» است و نبود آنها تنها سبب ضعف استدلال شده، به ابطال آن نمی‌انجامد. مسئله شاهد و معیارهای صدق استشهاد تنها در مسائل زبانی اهمیت نمی‌یابد چراکه شاهد ابزاری پربسامد در استنباط احکام فقهی و برداشت‌های تفسیری و اثبات گزاره‌های کلامی نیز به شمار می‌آید. این پژوهش که بخش نخست از چند جستار است، با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکردی انتقادی، به ارزیابی معیارهای علمی برای یک شاهد معتبر می‌پردازد و در این کار، نخست بر معیار بایسته «وثاقت» تمرکز کرده، سخن از معیارهای دیگر را به گاه دیگری وا می‌نهد. وثاقت (معتبر بودن سندی و متنی شاهد) بنیادی‌ترین معیار درستی یک شاهد است و معیارهای دیگر پس از احراز آن نگرسته می‌شوند؛ باین حال، بسیاری از استشهادهای زبانی فاقد این معیارند؛ امری که لزوم بازنگری در استشهادها را موجه می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: استدلال به شاهد (استشهاد)، اعتبارسنجی استشهاد، وثاقت

۱. نویسنده مسئول a.masoomi@fhn.ui.ac.ir

۱. مقدمه

در کنار شیوه‌های مختلف استدلال چون قیاس منطقی، تمثیل، اجماع، و استصحاب که به تقلید از دانش فقه به بحث‌های زبانی راه یافته‌اند، «استدلال به شاهد» یا «استشهاد» یکی پربسامدترین شیوه‌های اثبات یک مسئله است که در آن، از یک مورد جزئی (= شاهد) برای اثبات حکمی کلی استفاده شود.

«شاهد» در حوزه‌های مختلفی چون فقه، حدیث، تصوف، ادبیات، و نجوم تعریف‌های گوناگونی دارد اما در دانش‌های زبانی به جزئی‌ای گویند که برای اثبات قاعده‌ای بدان دست یازند: «[الشاهد] عند أهل العربية الجزئي الذي يُستشهد به في إثبات القاعدة» (التهانوي، ۱۹۹۶م، ۱: ۱۲۰۰)؛ برای نمونه، می‌توان به مسئله/ادعای زیر اشاره کرد:

اسم‌های شش‌گانه (أب، أخ، فم، حم، هن، ذو) گاه به جای پذیرش حروف اعرابی واو و الف و یاء و نمایاندن حالات سه‌گانه «أبو، أبا، أبي»، به صورت اسم مقصور درآمده، همچون «عصا» و «قفا» در همه حالات اعرابی با حرف الف به کار می‌روند؛ مثلاً گفته می‌شود: «هذا أباه»، و «رأيت أباه»، و «مررت بأباه».

برای اثبات این ادعا و نشان دادن درستی آن می‌توان به بیت زیر استشهاد کرد:

إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

وجه استدلال به شاهد این است: در این بیت «أب» سوم که مضافٌ إليه است، برخلاف هنجار مشهور اسم‌های شش‌گانه، به جای آنکه به صورت «أبی» و با حرف یاء که علامت اعراب نیابتی جرّ است، ظاهر شود، در شکل «أبا» و با حرف الف آمده است. تنها تحلیلی که برای توجیه این هنجارگریزی به نظر می‌رسد، آن است که حرف الف نه علامت اعراب، که الف مقصوره بوده، علامت جرّ نیز مانند همه اسم‌های مقصور در تقدیر باشد (ابن‌مالك، ۱۴۱۰هـ، ۱: ۴۵)؛ بدین ترتیب، ادعای مطرح شده با یک شاهد شعری اثبات می‌شود.

شاهد می‌تواند از انواع مختلف آثار زبانی باشد: آیه‌ای از قرآن، حدیثی نبوی، شعری از یک شاعر جاهلی، بخشی از یک نثر (خطبه، قرارداد، نامه، و ...)، مثلی مشهور، یا حتی سخنی از گفته‌های عمومی مردم؛ از این‌رو، باید آن را با دلیل «سماع» یکی دانست.

استدلال به شاهد در واقع نوعی استقراء بسیار ناقص است که نتیجه آن به کلّ زبان تعمیم

داده می‌شود؛ بدین ترتیب که مستشهد ادعا می‌کند که تک شاهد جزئی وی در واقع بازتابی از وضعیت عمومی زبان و «مشتی نمونه خروار» است پس می‌تواند همانند استقراء منطقی برای اثبات حکمی کلی به کار گرفته شود، و صدق یک ادعا را هم‌سطح با استقراء نشان دهد. این وضعیت در مواردی که خود ادعا نیز جزئی است، ساده‌تر است؛ مانند وقتی که یک لغوی می‌خواهد صرف کاربرد واژه‌ای را در معنایی خاص نشان دهد و قصد اصدار حکمی کلی ندارد.

شایسته تذکر است: با آنکه در استدلال به شاهد از «مثال» استفاده می‌شود، نباید آن را با «تمثیل» یکی گرفت زیرا در استشهاد، اصل و فرع وجود ندارد و هر دو طرف (مسئله/ادعا و شاهد) از یک سنخ و موضوع هستند. همچنین، شاهد با مثال نیز فرق می‌کند زیرا هرچند مثال نیز مانند شاهد، جزئی است ولی برخلاف آن نه برای اثبات یک قاعده، که برای ایضاح آن به کار می‌رود (التهانوی، ۱۹۹۶م، ۲: ۱۴۴۷).

۱.۱. پرسش پژوهش

استدلال به شاهد به گستردگی برای اثبات مسائل مختلف در دانش‌های زبانی استفاده می‌شود ولی ابهام‌هایی نیز درباره شاهد و توانمندی آن در اثبات ادعا وجود دارد؛ برای نمونه، می‌توان درباره مثال یادشده پرسش‌های زیر را مطرح کرد:

- آیا یک/بیت شعر می‌تواند نمایانگر هنجار عمومی زبان باشد؟ آیا استدلال به تنها یک/بیت برای تعمیم حکم آن به کلیت زبان و اثبات جواز نحوی، بیش از اندازه کم نیست؟
- آیا این بیت مخصوص یک گویش خاص از زبان عربی نیست؟ اگر چنین باشد، تا چه اندازه ادعای شیوع آن درست می‌نماید؟
- روایت «أباها» تا چه اندازه اعتبار دارد؟ آیا امکان ندارد که روایت اصلی شعر «أبیها» بوده باشد و مدعی برای درست‌نشان دادن درستی ادعای خود دست به تحریف آن زده باشد؟
- شاعر این بیت کیست؟ آیا می‌توان به شعر او استشهاد کرد یا از شاعرانی است که لحن به

۱. جواز قصر برای «أب، أخ، حم» به گویش حارثی (لغة حارثية) یا گویش بلحارث (لغة بلحارث) مشهور است (أبوحيان الأندلسي، ۱۴۱۸هـ، ۱: ۲۴۵).

۲. سراینده شعر به درستی شناخته شده نیست چرا که گاه به «رجل من بني الحارث» و گاه به «ابوالنجم العجلي» یا «رؤبة بن العجاج» نسبت داده شده است (البغدادي، ۱۴۱۸هـ، ۷: ۴۵۵).

شعرشان راه یافته و گفته‌هایشان فاقد اعتبار زبانی است؟

- آیا این بیت اخصّ از مدعی نیست؟ به نظر می‌رسد که بیت یادشده تنها چگونگی دو حالت منصوبی و مجروری را نشان می‌دهد و درباره‌ی حالت مرفوعی سخنی نمی‌گوید.

- آیا بیت مذکور وضعیت همه اسم‌های شش‌گانه را نشان می‌دهد یا فقط مربوط به «أب» می‌شود^۱؟

- آیا تحلیل ارائه‌شده برای «أباها» تنها تحلیل ممکن است؟ آیا تحلیل‌های موجه دیگری در این زمینه وجود ندارد؟

این پرسش‌ها در سیمایی گسترده‌تر از بحث اسم‌های شش‌گانه، زمینه‌ساز پرسش اصلی مقاله حاضر می‌شوند: یک شاهد معتبر چه شرایطی باید داشته باشد تا بتواند صدق یک ادعا را نشان دهد؟

۱. ۲. پیشینه پژوهش

با جستجو در میان نوشته‌های علمی معاصر اثری که همسو و همپوشان با نوشته حاضر باشد، دیده نشد چراکه آثار نگاشته‌شده تنها بر «شاهد شعری» و یکی از اشکال‌های آن، یعنی بی‌نام بودن (= مجهول القائل) و عدم وثاقت تمرکز دارند، و به دیگر انواع شواهد (قرآن کریم، حدیث، نشر فصیح، امثال، سخنان عرفی) و دیگر آسیب‌های مربوط به رابطه ادعا با شاهد توجهی نکرده‌اند. البته می‌توان ملاک‌های نقد شواهد شعری را تا اندازه‌ای بر دیگر انواع شواهد منطبق کرد ولی چنانکه خواهد آمد، هریک از آنها وضعیت ویژه خود را دارد و گاه حکمی جداگانه می‌طلبد؛ باوجوداین، می‌توان نوشته‌های زیر را از آثار خوب و مفید در این زمینه دانست:

۱. سعید الأفغاني (۱۹۷۵م) در مقاله‌ای با عنوان: البناء على الشاهد الأثر (جامعة بنغازي: مجلة كلية الآداب. العدد ۷، ص: ۲۱۷ - ۲۳۱) با ذکر نمونه‌هایی از استدلال به شواهد ناقص، یعنی شواهدی که پیش یا پس آنها در مقام استدلال دیده نشده است، درباره مسئله وثاقت شاهد و لزوم اطمینان از نقل کامل آن قبل از مرحله استنباط سخن گفته است.
۲. اویس یاسین ویسی (۲۰۰۲م) در مقاله‌ای با عنوان: نصوص النحاة في الاستشهاد بالشعر المجهول

۱. ظاهر سخنان نحویان آن است که گویش «قصر» تنها مربوط به سه اسم «أب»، «أخ» و «حم» است (ابن‌مالک، ۱۴۲۲هـ: ۱۰۸/أبیات: ۲۹ - ۳۰).

القائل (ضاد مجلة لسانیات العربیة وآدابها. المجلد ۳. العدد ۶. ص ۴۳۹ - ۴۹۶) این مسئله را کاویده که نحویان با وجود حکم به عدم جواز استشهاد به شعر مجهول القائل، در عمل بدان استشهاد کرده‌اند.

۳. طارق إبراهيم محمود الزيادات (۲۰۱۸م) در مقدمه مقاله‌ای با عنوان: فساد الشاهد الشعري النحوي في كتاب الإنصاف للأنباري؛ مسألة القول في أولى العاملين بالعمل في التنازع (مجلة جامعة القدس المفتوحة للأبحاث والمراسلات. العدد ۴۴. ص: ۶۳ - ۷۳) شش ملاک برای اعتبار شواهد نحوی معرفی می‌کند که البته همه آنها به جنبه‌های مختلفی از «وثاقت» باز می‌گردند.

۴. عبود صباح عطوي و محمد مناضل عباس (۲۰۱۸م) در مقاله‌ای با عنوان: الشاهد الشعري المجهول غير المقيس عليه في عصر الاحتجاج (جامعة بابل: مجلة كلية التربية الأساسية للعلوم التربوية والإنسانية. العدد ۴۱، ص: ۸۹۶ - ۹۰۸) برای اعتبارسنجی شواهدی که گوینده ندارند (المجهول القائل)، دو ملاک پیشنهاد داده‌اند: ۱. اعتبار راوی؛ ۲. وجود نمونه‌های مشابه در زبان عربی. ایشان بدین واسطه راهی برای افزایش اعتبار این دست شواهد یافته‌اند.

۵. محمد بن عبد الله السيف (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان: جهالة القائل والاستشهاد بالشاهد الواحد بين النحويين والأصوليين وأثرها في نقد الدارسين للسمع الكوفي (مجلة كلية دار العلوم. العدد ۱۴۳. ص ۱۵۷ - ۲۳۴) به دو مسئله تأثیر اصول نحو از اصول فقه در استشهاد به شواهد مجهول القائل، و استشهاد به شاهد منفرد در نزد کوفیان پرداخته است.

۱. ۴. روش پژوهش

مقاله حاضر که حلقه نخست از مجموعه بررسی‌های «ادعا و شاهد» به شمار می‌آید، می‌کوشد تا در استمرار این دست از آثار، با روش معمول وصفی - تحلیلی، به بررسی ملاک‌ها و ویژگی‌های رابطه ادعا و شاهد بپردازد و با رویکردی انتقادی، آسیب‌های این رابطه را توضیح دهد.

در این راستا، داده‌های منابع کهن مورد مطالعه قرار می‌گیرند، و ملاک‌های استخراج شده از آنها، همراه با نقد و ارائه نمونه، با ترتیبی منطقی دسته‌بندی می‌شوند.

برخی از این ملاک‌ها به طور واضح در آثار کهنی چون الخصائص ابن جني (۳۹۲هـ)، الإعراب في جمل الإعراب و لَمَعَ الأدلة از ابن أنباري (۵۷۷هـ)، و الاقتراح في أصول النحو سيوطي (۹۱۱هـ) ذکر شده‌اند، و برخی از آنها نیز از لابه‌لای بحث‌های تفسیری و فقهی و لغوی قابل استنباط است؛

با این حال، احساس می‌شود که همچنان مسائل ناکاویده و ملاک‌های ناگفته‌ای در این زمینه وجود دارد.

از برونادهای علمی این جستار می‌توان افزون بر دانش‌های زبانی، برای دانش‌هایی چون تاریخ، تفسیر، کلام که بخش مهمی از مسئله‌هایشان بر اساس منقولاتی چون حدیث و قرائت و شعر شکل گرفته است، بهره برد.

۲. ویژگی‌های رابطه ادعا با شاهد

سرشت برخی از مسائل زبانی به گونه‌ای است که باید برای اثبات/ابطال آنها از نقل و سماع و ارائه شاهد استفاده کرد، نه اقامه دلایل عقلی و قیاس‌های منطقی. معنی واژه‌ها یا گویش خاصی از آنها، تغییرات صرفی کلمه‌ها، چگونگی کاربست ساختارهای نحوی، نقش قرینه در تعیین برداشت‌های مجازی و استعاری، از مسائلی هستند که اثبات یا ابطالشان در گرو استدلال‌های مبتنی بر شاهد است اما صرف ذکر شاهد برای نشان دادن درستی یک استدلال کافی نیست بلکه شاهد باید شرایط خاصی را رعایت کند.

با نگاهی به نمونه‌های استدلال مبتنی بر شاهد در بحث‌های زبانی می‌توان معیارهای زیر را در خصوص رابطه ادعا با شاهد مطرح کرد:

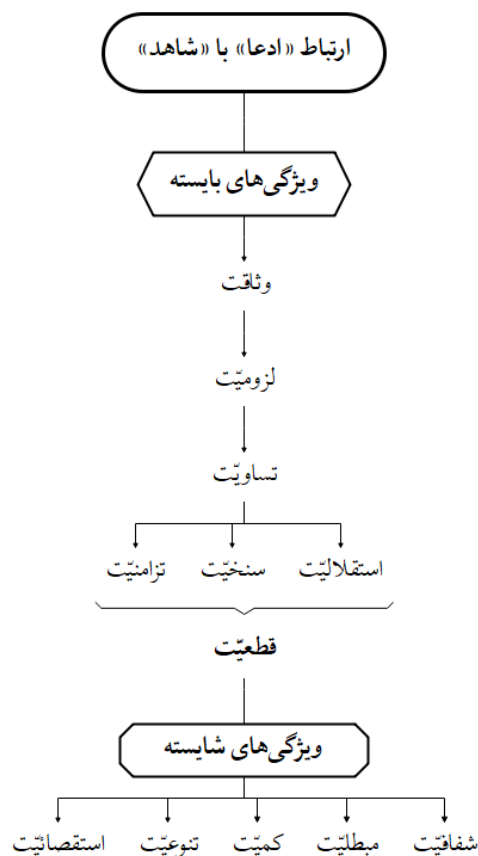
۱. وثاقت	۴. استقلالیت	۷. قطعیت	۱۰. کمیت
۲. لزومیت	۵. سنخیت	۸. شفافیت	۱۱. تنوعیت
۳. تساویت	۶. تزامنیت	۹. مبطلیت	۱۲. استقصائیت

پیش از آغاز بحث، تذکر چند نکته درباره این معیارها ضروری است:

۱. این معیارها با حصر منطقی به دست نیامده‌اند و امکان افزایش آنها وجود دارد.
۲. برخی از معیارها قابل جمع با یکدیگرند یا با یکدیگر تلازم دارند ولی از آنجا که جنبه‌های مختلفی از شاهد به شمار می‌آیند، به صورت مستقل پژوهیده می‌شوند؛ مثلاً، شش مورد نخست در واقع زمینه‌ساز دست‌یابی به قطعیتند؛ با این حال، باید آنها را جنبه‌ها یا ویژگی‌های مستقلی به شمار آورد.

۳. سه مورد نخست به ترتیب و در طول هم قرار دارند ولی سه ویژگی بعدی در عرض همدیگر و ترتیبی میان آنها نیست. همه این شش ویژگی به قطعیت منتهی می‌شوند. ویژگی‌های باقی مانده نیز در عرض هم قرار دارند.

۳. هفت مورد نخست ویژگی‌های بنیادینی هستند که باید پیوسته در همه شواهد حضور داشته باشند؛ تاجایی که نبود آنها اصل اثبات یک ادعا را مشکل ساخته، استدلال را مغالطه‌آمیز می‌کند. این موارد را «ملاک‌های بایسته» می‌نامیم. ولی وجود پنج مورد دیگر، بسته به نوع ادعا و سطح استدلال، گاه مستحب و گاه مباح است؛ از این رو، لزومی ندارد که در هر استشهادی یافت شوند. البته نبود آنها ممکن است اسباب سستی ادعا/استدلال را فراهم آورد که در این صورت، می‌توان با پیوست دلایل یا شواهد دیگر، آن را تقویت کرد. این موارد را «ملاک‌های شایسته» نامیده‌ایم.

۴. نوع بحث یا جنس مسئله در اعتبار این ویژگی‌ها اهمیت دارد. چنانکه خواهد آمد، شواهدی که در دانش بلاغت استفاده می‌شوند، نسبت به شواهد لغوی و نحوی از حساسیت

کمتری برخوردارند.

۵. نوع رویکرد زبان‌شناس در این زمینه اهمیت دارد چراکه ممکن است یک نحوی یا لغوی رویکرد سخت‌گیرانه را در استدلال‌های زبانی برتابد و با توجه به ماهیت زبان، شرایط ساده‌تری را برای معتبر دانستن شاهد مطرح کند. سنت زبان‌شناسی عربی نیز نشان‌دهنده حدی از تسامح در امر استشهاد است.

در ادامه به توضیح ملاک «وثاقت» خواهیم پرداخت و دیگر معیارها را در جستارهای آینده خواهیم کاوید. البته از آنجا که مسئله وثاقت شاهد در بسیاری از آثار سنتی و معاصر کاویده شده، در این نگاشته، به اختصار درباره آن سخن خواهیم گفت.

۳. وثاقت

وثاقت بنیادی‌ترین ویژگی شاهد است و دیگر ملاک‌ها تنها پس از احراز آن، لحاظ می‌شوند؛ بدین معنی که اگر وثاقت شاهد تأیید نشود، بود و نبود دیگر ملاک‌ها اهمیتی در اعتبار یا عدم اعتبار رابطه ادعا و شاهد نخواهد داشت.

مقصود از موثق بودن شاهد، معتبر بودن آن از جهت گوینده و متن است؛ بدین معنی که شاهد باید در گام نخست، گوینده شناخته‌شده فصیح داشته باشد، و در گام دوم، متن آن از نظر زبانی مورد اطمینان باشد (ابن‌الأنباري، ۱۳۹۱: ۴۷). این دو را جداگانه توضیح خواهیم داد:

۳.۱. وثاقت گوینده

یکی از سنتی‌ترین و نخستین گام‌ها برای اعتبارسنجی شاهد، اطمینان به گوینده آن است چراکه به طور معمول، موثق بودن گوینده، به حساب موثق بودن متن گذاشته می‌شود. اساساً وجود تعابیر مختلفی چون «[فلان] إمام في العربية مقدّم فيها»، «وكان رأساً في العربية والنحو»، «دقیق النظر في العربية»، «حجة في العربية»، «يؤخذ بقوله في العربية» یا «طویل الباع في العربية» و نیز تعابیری چون «لا يعرف العربية»، «قصير الباع في العربية» یا «لم يكن له ذوق في العربية» که در نوشته‌های لغوی و نحوی و ادبی برای توثیق و عدم توثیق کسی استفاده می‌شود، نشان از جایگاه مسئله وثاقت گوینده در اعتباربخشی یا سلب اعتبار از یک رأی یا استدلال دارد.

البته باید دانست که شناخت گوینده شاهد و بررسی استقامت زبانی او، به اصطلاح اصولیان، به خودی خود موضوعیتی در فرایند دلالت شاهد بر ادعا ندارد بلکه تنها، طریقی برای کشف وثاقت متن شاهد است؛ با این حال، در بسیاری از موارد، آسان‌ترین، و گاه تنها

سنجه تعیین اعتبار زبانی شاهد است؛ پس اگر فرضاً جز شاهد، اثر زبانی دیگری از یک گویش کهن یا کاربرستی خاص از یک واژه مهجور باقی نمانده باشد، گزیری نیست تا با نگاه به گوینده و گواهی او، یگانه شاهد برجای مانده را اعتبارسنجی کرد.

مسئله وثاقت گوینده را می‌توان در دو مقام بررسی کرد: نخست: اصل گوینده داشتن شاهد؛ دوم: فصیح بودن گوینده شاهد.

أ: ذکر گوینده

روشن است تا وقتی گوینده مشخص نباشد، نمی‌توان وثاقت یا عدم وثاقت او را تعیین کرد و شاهد را معتبر یا نامعتبر شمرد زیرا «ثبوت شيء لشيء، فرع لثبوت المثبت له» (المظفر، ۱۴۲۷هـ: ۱۴۲)؛ بدین سبب است که در دانش حدیث اگر روایتی «مرسل»^۲ باشد یا شخصی «مبهم»^۳ یا «مجهول»^۴ در سند آن باشد، آن را «ضعیف» دانسته، استناد و استشهاد بدان را نادرست یا ناتمام می‌دانند؛ مگر آنکه ارسال و ابهام آنها به گونه‌ای بر طرف شود.^۵

در دانش‌های زبانی نیز غالباً شناخته شده بودن شاعری که به شعرش استشهاد می‌کنند، یا خطیبی که به سخنانش تکیه می‌کنند، نقش اساسی در پذیرفته شدن شاهد، و در نتیجه، در پذیرفته شدن استدلال دارد؛ به همین دلیل است که مصححان و شارحان آثار قدما، بخشی از کار خود را به مستندسازی شواهد نویسندگان اصلی اختصاص می‌دهند زیرا آشکار است که

۱. این عبارت به قاعده «فرعیت» مشهور است، و بر اساس آن، مثلاً اگر بخواهیم عالم بودن را برای «زید» اثبات کنیم، باید نخست وجود «زید» (المثبت له) را اثبات کنیم.

۲. حدیث «مرسل» در اصطلاح دانش حدیث به روایتی گویند که یک تابعی بدون اسناد به صحابی، از رسول اکرم ﷺ نقل کند؛ بدین سان: تابعی ← [صحابی محذوف] ← رسول الله ﷺ (ابن الصلاح، ۱۴۰۶هـ: ۵۱).

۳. «مبهم» به واژه‌هایی چون «رجل» و «امرأة» گفته می‌شود که در متن یا سند حدیث وارد شده، و مقصود از آنها مشخص نیست (ابن الصلاح، ۱۴۰۶هـ: ۳۷۵)؛ مثلاً در حدیثی چنین گفته شود: «... عن رجلٍ عن رسول الله ﷺ قال: ...».

۴. «مجهول» یا «مجهول العین» به راوی‌ای گفته می‌شود که اصحاب حدیث او را نشناسند (ابن الصلاح، ۱۴۰۶هـ: ۱۱۲).

۵. میان «ضعیف السند» و «ضعیف المتن» تفاوت است. در دانش حدیث، به مجرد ضعف سند، متن آن را ضعیف نمی‌شمرند بلکه کوشش می‌شود تا با مراجعه به طرق و اسانید صحیح، وضعیت آن را مشخص کنند (ابن الصلاح، ۱۴۰۶هـ: ۱۰۲).

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی (بخش نخست).... امیر صالح معصومی کله لو

عباراتی چون «كقول الشاعر»، «كقول الراجز»، «قد قيل»، «زعموا»، «قد روي»، «قد قرئ»، «قال رجل»، «سمع» یا «حكى» نمی‌تواند نشان‌دهنده گوینده یک شاهد معتبر باشد.

البته همه دانش‌های زبانی در این مسئله وضعیت یکسانی ندارند؛ برای نمونه، در علم اللغة ضروری است که نام گوینده شاهد را بگویند تا مشخص شود که آیا وی از سخنوران فصیح است و می‌توان به گفته او در پذیرش یک گویش یا کاربست خاصی از یک واژه اعتماد کرد یا خیر. در دانش نحو نیز به شعر یا نثری که گوینده ناشناس دارد و اصطلاحاً «ما لم یسم/لا یعرف قائله» خوانده می‌شود، استشهاد نمی‌کنند چون ناشناخته بودن گوینده یک شاهد، احتمال صدور آن را از یک مولّد یا کسی که به فصاحتش اطمینانی نیست، پدید می‌آورد: «لا يجوز الاحتجاج بشعر أو نثر لا يعرف قائله... وكأنّ علّة ذلك خوف أن يكون لمولّد أو من لا یوثّق بفصاحته» (السیوطی، ۱۴۰۲: ۱۲۳). این در حالی است که در دانش بلاغت چنین چیزی شرط نیست زیرا این دانش تنها با مقوله «معنی» و «زیبایی‌شناسی» سروکار دارد و چنانچه نویسنده‌ای بخواهد نشان دهد که فعل امر می‌تواند در فلان معنی ثانوی به کار رود، یا استعاره می‌تواند در حرف هم رخ دهد، یا سجع می‌تواند افزون بر نثر، در شعر هم رخ دهد، کافی است تا اینها را در مثال‌هایی نشان دهد حتی اگر آن مثال‌ها، ساخته خود او بوده، از شاعران شناخته‌شده‌ای چون امرؤ القیس یا متنبی نقل نشده باشند. به گفته ابن جنی: «إنّ المعاني يتناهبها المولّدون كما يتناهبها المتقدّمون» (ابن جنی، ۱۴۲۹هـ، ۱: ۸۰). اساساً شاید درست‌تر آن باشد که بگوییم در دانش بلاغت چیزی به عنوان «شاهد» نداریم و هرآنچه هست، «مثال» است.

شواهد چنانکه گذشت، در موارد زیر دسته‌بندی می‌شوند:

۱. قرآن کریم	۴. نثر (خطبه‌ها، نامه‌ها، معاهده، ...)
۲. حدیث	۵. ضرب المثل
۳. شعر	۶. سخنان عمومی و عرفی

دو دسته نخست، یعنی قرآن و حدیث غالباً گویندگان مشخصی دارند. البته مقصود از «گوینده» قرآن و حدیث در دانش‌های زبانی، «الله عزّ وجلّ» و «رسول الله ﷺ» نیست بلکه مقصود از آن، «قاری قرآن» و «راوی حدیث» است و این دو هستند که برای تعیین میزان اعتبار گوینده مورد سنجش قرار می‌گیرند؛ هم از این رو است که به قرئت برخی از قاریان قرآن استشهاد نمی‌شود. این مسئله در «فصاحت گوینده» بررسی می‌شود.

دسته سوم، یعنی شعر، چنانکه گفته شد، باید گوینده مشخصی داشته باشد و استشهاد به شعری که شاعر معلومی ندارد، جایز نیست. رعایت این شرط چنان اهمیت دارد که یکی از نقدهای کهن بر *الکتاب* سیبویه پیوسته این بوده که چرا وی به اشعار بدون گوینده استشهاد کرده است. در گزارشی کهن از جرّمی (۲۲۵هـ) وی از میان ۱۰۵۰ بیت *الکتاب*، ۵۰ بیت را بدون گوینده یافته است (الزبیدی، ۱۳۹۲هـ: ۷۵). این عدد در تحقیقات جدید بیشتر از چیزی است که جرّمی ادعا کرده است؛ چنانکه رمضان عبدالنواب شمار بیت‌های بدون گوینده را ۲۴۲ می‌داند (عبدالنواب، ۱۴۱۵هـ: ۹۰)، و خالد عبدالکریم جمعه نیز شمار آنها را ۱۰۸ دانسته است (جمعه، ۱۴۰۹هـ: ۲۱۵). در کتاب *الفروق اللغویة* نیز از مجموع ۶۰ شاهد شعری، تعداد ۳۳ شعر بدون نام شاعر دیده می‌شود (العسکری، ۱۴۲۲هـ).

با این حال، به نظر می‌رسد که با وجود شهرت فتوای «عدم جواز استشهاد به شعر بدون گوینده» در کتاب‌های اصول نحو، وضعیت دیگری در بستر نگارش‌های نحوی در جریان است و نحویان بی‌توجه به این فتوی، غالباً به اشعار بدون گوینده استشهاد کرده‌اند. به گفته ویسی: «إِنَّ النحاة الذين صرحوا بالمنع نظرياً استشهدوا به عملياً» (ویسی، ۲۰۲۲م: ۴۳۹)؛ برای نمونه، سیوطی که در *الاقتراح* به این حکم تصریح کرده است، خود در کتاب نحوی اش *البيجة المرضية* از میان ۳۰۰ مورد استشهاد به شعر، تنها در ۳ مورد به نام شاعر اشاره کرده، باقی را با عباراتی چون «قال الشاعر» همراه ساخته است (السیوطی، ۱۴۲۱هـ).

البته باید دانست که این دست از شواهد شعری واقعاً بدون گوینده نیستند و با مراجعه به منابع، می‌توان به نام بسیاری از شاعران آنها دست یافت؛ کاری که به خوبی توسط شارحان قدیم شواهد شعری چون ابومحمد سیرافی (۳۸۵هـ) در شرح *أبيات* سیبویه، و سیوطی (۹۱۱هـ) در شرح *شواهد المعنی*، و عبدالقادر بغدادی (۱۰۹۳هـ) در دو اثر خود، شرح *شواهد معنی اللیب* و *خزانة الأدب* انجام پذیرفته، و توسط برخی از محققان معاصر در چاپ‌های جدید کتاب‌های نحوی ادامه پیدا کرده است. در واقع، این نحویان بوده‌اند که به دلایل مختلفی چون شهرت شعر یا تردید در نام شاعر، نام سراینده شاهد را در مصنفات خود ذکر نمی‌کرده‌اند؛ با این حال، شمار شواهدی که پس از تحقیق همچنان مجهولند نیز کم نیست؛ مثلاً با مراجعه به بخش فهارس کتاب *همع الهوامع* سیوطی در چاپ مؤسسه الرسالة و شمارش ابیات شاهد می‌توان دید که با وجود تلاش محققان، از مجموع ۱۳۴۰ بیت، ۴۵۲ شاهد مجهول باقی مانده است. این

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی (بخش نخست).... امیر صالح معصومی کله لو

نسبت در مورد ارجاز بیشتر است؛ چه از ۳۸۰ مورد، ۱۳۳ رجز با عنوان «مجهول» فهرست شده است. همه اینها با در نظر نیاوردن مواردی است که محقق، برای سراینده یک بیت یا رجز از عبارت «لرجل من مذحج» یا «امراة من العرب» یا «بعض العرب» استفاده کرده؛ در غیراین صورت، شمار شواهد مجهول القائل را باید بیش از تعداد یادشده دانست (السیوطی، ۱۴۱۳هـ، ۵: ۱۵۹ - ۲۵۳).

دسته چهارم نیز حکم دسته سوم را دارد و باید گوینده مشخصی داشته باشد. دسته پنجم، یعنی امثال، از قانون «ذکر گوینده» مستثنی هستند زیرا با آنکه از منقولات بی‌نام‌ونشان به شمار می‌آیند، به دلیل شهرتشان، به عنوان «لغت/لسان عرب» دانسته می‌شوند. چنانکه گفته شد، شناخت گوینده طریقت دارد، نه موضوعیت؛ پس جایی که به روشی دیگر، مثلاً شهرت، اعتبار یک سخن معلوم می‌شود، دیگر شناخت گوینده ضرورت ندارد. اما دسته ششم، یعنی سخنان عرفی، با آنکه شبیه امثال هستند، وضعیت دیگری دارند. این شواهد معمولاً با عباراتی چون «تقول العرب»، «كقول العرب»، «قال بعض العرب»، و «سُمع» نقل می‌شوند؛ مثلاً، سیبویه در *الكتاب* برای استدلال بر اسمیت «کم» می‌گوید: «واعلم أنَّ "کم" في الخبر لا تعمل إلا فيما تعمل فيه "رَبَّ" لأنَّ المعنى واحدٌ، إلا أنَّ "کم" اسمٌ و"رَبَّ" غير اسم، بمنزلة "مَنْ". والدليل عليه أنَّ العرب تقول: "کم رجلٌ أفضلُ منك"، تجعله خبر "کم"» (سیبویه، ۱۴۰۸هـ، ۲: ۱۶۱).

موردی که به این منقولات و مسموعات ملحق می‌شود، اخبار آحادی است که از خود لغویان و نحویان منقول است و به واسطه ایشان، دلالت بر گفته‌های عرب دارد؛ برای نمونه، جوهری می‌گوید: «أفتأت فلانَ عَلَيَّ، إذا قال عليك الباطل. وأفتأت برأيه، أي انفرد واستبدَّ به. وهذا الحرف شُع مهموزاً. ذكره أبو عمر، وأبو زيد، وابن السكيت وغيرهم» (الصحاح: «فءت»). سیبویه نیز در *الكتاب* چنین می‌گوید: «وحدثني من لا أتهم عن الخليل أنه سمع أعرابياً يقول: إذا بلغ الرجلُ السَّتَيْنِ فإياه وإيا الشَّوَابَّ» (سیبویه، ۱۴۰۸هـ، ۱: ۲۷۹).

در گامی فراتر، گاه خود مخاطب و گفتار او ملاک قرار می‌گیرد و از عباراتی چون «تقول» یا «كما قلت/تقول» نیز استفاده می‌شود؛ برای نمونه: «والدليل على أنَّ الرفع والنصب جائز كلاهما، أنَّك تقول: زيدٌ لقيتُ أباه وعمرًا، إن أردت أنَّك لقيتَ عمرًا والأب. وإن زعمت أنَّك لقيتَ أبا عمرو ولم تلقه رفعاً...» (سیبویه، ۱۴۰۸هـ، ۱: ۹۱). سیرافی در شرح این عبارت می‌نویسد: «فاستشهد على جواز حمل الاسم الذي في الجملة الثانية على المنصوب في الجملة الأولى بقولك: "زيد لقيت أباه وعمرًا"...» (السیرافي، ۲۰۰۸م،

سخنان عرفی از سویی مانند امثالند زیرا گوینده خاصی ندارند ولی از سویی با آنها متفاوتند چراکه به اندازه آنها شهرت ندارند و محتمل است که از ارتکازات ذهنی شخص مدعی باشند؛ به بیان دیگر، گاه مدعی ناخودآگاه به دستگاه زبانی شخصی اش مراجعه می‌کند، با این تصور که آنچه می‌گوید، همان است که دیگران نیز به کار می‌برند. در اینجا است که نویسنده به دام مغالطه «من چنین سخن می‌گویم پس همه چنین می‌گویند» می‌افتد. پرسش این است که آیا آنچه از سخنان عرفی نقل می‌شود، واقعاً چیزی است که عرب بدان تکلم کرده، یا هنجار زبانی خود مستدل است؟ در این میان، اگر نخواهیم آنها را بی اعتبار بدانیم، تنها راه برای توثیقشان آن است که به مدعی اطمینان کرده، منقولات وی را به منزله روایات او از گویش‌وران فصیح در نظر آوریم، و به اصطلاح، «ما یقوله» را به منزله «ما یرویه» قرار دهیم. این رویکرد چیزی است که زمخشری (۵۳۸ هـ) در خصوص استشهاد به شعر ابوتمام (۲۳۱ هـ) به کار بسته است. ابوتمام از شعرای محدث است و چنانکه خواهد آمد، شعر او شرایط استشهاد را ندارد ولی زمخشری به بیتی از او استناد کرده، می‌گوید: «وهو وإن كان محدثاً لا يُستشهد بشعره في اللغة، فهو من علماء العربية، فاجعل ما یقوله بمنزلة ما یرویه» (الزمخشری، ۱۴۰۷ هـ، ۱: ۸۷).

به هر روی، این دسته از شواهد باید با مراجعه دوباره به آثار معتبر، اعتبارسنجی شوند و نمی‌توان به سادگی آنها را پذیرفت.

البته باید دانست که ملازمه‌ای میان عدم وثاقت گوینده و عدم وثاقت متن وجود ندارد (لا یلزم من عدم وثاقة القائل، عدم وثاقة النص). به بیان دیگر، وثاقت متن لزوماً متوقف بر توثیق گوینده نیست؛ بنابراین، چنانچه شاهی گوینده نداشت یا گوینده‌اش شناخته شده نبود، نمی‌توان با قطعیت به غیرموثق بودن آن حکم کرد. آری! نکو است که برای اطمینان بیشتر به شاهد، از شواهدی که وثاقت گوینده‌شان احراز نشده، استفاده نشود زیرا از سویی، مستدل برای اثبات ادعای خود، به شاهد اطمینان می‌کند، و از سوی دیگر، ملاک مخاطب نیز برای پذیرش ادعای وی، اطمینان و وثوق به شاهد است؛ حال، اگر شاهد خود برای کسب اعتبار نیازمند شواهد دیگری باشد، با آنکه به ابطال استدلال نمی‌انجامد، روند آن را پیچیده می‌کند.

ب: فصاحت گوینده

در شواهدی که باید گوینده شناخته شده داشته باشند، صرف ذکر نام برای اثبات وثاقت متن

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی (بخش نخست)....
امیر صالح معصومی کله لو

کافی نیست بلکه باید فصاحت وی نیز ثابت باشد. این مسئله افزون بر شواهد شعری و منثور، شواهد قرآنی و حدیثی را در نیز بر می‌گیرد زیرا استشهاد به این دو متن مقدس در علوم عربی، بر خلاف آنچه در دانش‌هایی چون کلام و فقه مرسوم است، نه به جهت صدورشان از الله تعالی و رسول اکرم ﷺ و نه به دلیل برخورداری‌شان از محتوایی قدسی است که به لحاظ قرارگیری‌شان در زمره آثاری است که می‌توانند کاشف از زبان عربی فصیح باشد؛ به همین دلیل است که این دو منبع در کنار منابع دیگری چون شعر و مثل و هم‌عرض با آنها و گاه در مرتبه‌ای پایین‌تر از آنها قرار می‌گیرند؛ چنانکه در مورد قضیه استشهاد به حدیث نبوی در دانش نحو می‌توان دید که برخی از نحویان به دلیل «جواز نقل به معنی» استشهاد به حدیث را مطلقاً ممنوع می‌دانند (السیوطی، ۱۴۰۹ه: ۷۴). به هرروی، این دو منبع با آنکه متن‌هایی مقدس به شمار می‌روند و به طور کلی سخن خداوند و پیامبرش ﷺ دانسته می‌شوند، واژه‌های آن توسط قاریان و راویان مختلفی به دست ما رسیده که برخی از آنها از نظر رعایت ضوابط عربی فصیح از وثاقت کافی برخوردار نیستند؛ از این‌رو، اگر مثلاً برای اثبات قاعده‌ای نحوی یا کاربرد خاصی از یک واژه به قرائتی از آیات قرآن یا روایتی از یک حدیث نبوی استشهاد شد، باید از میزان وثاقت قاری یا راوی و جایگاه وی در عربیت اطلاع داشت تا بتوان بر اساس آن، شاهد را ارزیابی کرد؛ برای نمونه، می‌توان به اختلافی که در مورد جواز استشهاد به قرائت عاصم و حمزه و ابن عامر مطرح است، اشاره کرد:

كان قوم من النحاة المتقدمين يعيبون على عاصم وحمة وابن عامر قراءات بعيدة في العربية وينسبونهم إلى اللحن. وهم مخطئون في ذلك، فإن قراءاتهم ثابتة بالاسانيد المتواترة الصحيحة التي لا مطعن فيها، وثبت ذلك دليل على جوازه في العربية... (السيوطي، ۱۴۰۹ه: ۶۹).

باری! در دانش نحو تنها جایز است به سخن گویندگان فصیحی که به عربیتشان اطمینان است، استدلال کرد: «وَأَمَّا كَلَامُ الْعَرَبِ فَيَحْتَجُّ مِنْهُ بِمَا ثَبَتَ عَنِ الْفَصْحَاءِ الْمُوثِقِ بِعَرَبِيَّتِهِمْ» (السیوطی، ۱۴۰۲ه: ۹۰). سیوطی به نقل از کتاب *الألفاظ والحروف*^۱ ابونصر فارابی (۳۳۹ه) تنها قبائل قیس و تمیم و

۱. عبارت سیوطی چنین است: «قال ابونصر الفارابي في أول كتابه المسمى بـ "الألفاظ والحروف": كانت قريش أجود العرب...» (السيوطي، ۱۴۰۹ه: ۹۰ - ۹۳). همین عبارت در *المزهر* وی نیز دیده می‌شود (السيوطي، ۱۴۱۸ه: ۱: ۱۶۷). فارابی کتابی با عنوان «الألفاظ والحروف» ندارد. مقصود سیوطی باید کتاب *الحروف* وی باشد. فارابی در این کتاب، از شماره ۱۳۳ تا ۱۳۶ در این باره به تفصیل سخن گفته است (الفارابي، ۱۹۹۰م: ۱۴۵). از آنجا که متن سیوطی

اسد و هنیل، و برخی از هنیل‌یان و طائیان را قلیل اطمینان می‌دلند. وی دو ملاک کلی برای اعتبار قبایل بر می‌شمرد: ۱. شهرنشین نباشند؛ ۲. از ساکنان مناطق مرزی نباشند. وی در ادامه، بر اساس این دو ملاک، فهرست بلندی از قبائل نامعتبر عرب را ارائه می‌کند (السیوطی، ۱۴۰۹: ۹۰-۹۱).

برای نمونه، می‌توان به واژه «جحلنجع» در شعری از ابوالهمیسع اشاره کرد:

إِنْ مُنَّعِي صَوْبُكَ صَوْبُ الْمَذْمَعِ يَجْرِي عَلَى الْحَدِّ كَضِئِ النَّعْمِ
وَطَمَحَةٍ صَبِيرُهَا جَحْلُنْجَعٍ لَمْ يَخْضُهَا الْجَدُولُ بِالتَّنَوُّعِ

در تَهذیب اللغة درباره شاعر آمده که او از اعراب مدین است و واژه‌های نامفهومی در شعرش دیده می‌شود: «وَقَالَ ابُوثَرَاب: كُنْتُ سَمِعْتُ مِنْ أَبِي الْهَمَيْسَعِ حَرْفًا وَهُوَ "جَحْلُنْجَع"، فَذَكَرْتُهُ لَشَمْرِ بْنِ حَمْدُوَيْه، وَتَبَرَّأْتُ إِلَيْهِ مِنْ مَعْرِفَتِهِ، وَأَنْشَدْتَهُ فِيهِ مَا كَانَ أَنْشَدَنِي، قَالَ: وَكَانَ أَبُو الْهَمَيْسَعِ ذَكَرَ أَنَّهُ مِنْ أَعْرَابِ مَدِينٍ، وَكُنَّا لَا نَكَادُ نَفْهَمُ كَلَامَهُ» (تهذیب اللغة: «جحلنجع»).

افزون بر این، گوینده باید از دوره زمانی مشخصی باشد؛ برای نمونه، گفته شده که استشهاد به شعر شاعران مولد یا محدث روا نیست (السیوطی، ۱۴۰۲: ۱۲۰ و ۱۲۲).

به‌هرروی، چنانکه پیش‌تر آمد، در دانش بلاغت، شناخته شده بودن شاعر یا تعلق او به مکان یا زمانی خاص شرط نیست زیرا این علم با مسائلی چون معانی ثانویه، صور خیال، و محسنات لفظی و معنوی سروکار دارد، و در این دست مسائل، گوینده شعر و خاستگاه زمانی و مکانی وی نقشی در اثبات یا ابطال مدعی ندارد (ابن‌جني، ۱۴۲۹هـ، ۱: ۸۰).

در مسائل مربوط به واژه‌شناسی و علم اللغة نیز در غیر از امثال و سخنان عرفی که گوینده مشخصی ندارند و در نتیجه، تخصصاً از مسئله توثیق گوینده خارجند، باید از ملاک نحویان در اعتبارسنجی شواهد منظوم و منشور، و شواهد قرآنی و حدیثی استفاده کرده، تنها به شعر شاعران و قرائت قاریان و روایت راویانی استشهاد کرد که عربیت آنها مورد وثوق و اطمینان باشد.

۳.۲. وثاقت متن

متن شاهد باید از نظر زبانی درست و فصیح باشد، و افزون بر این، تردیدی درباره صحت متن آن به میان نیاید. عدم وثاقت شاهد معمولاً به یکی از دلایل زیر پدید می‌آید:

أ: جعل /وضع: گاه مدعی برای اثبات ادعای خود، آگاهانه یا ناآگاهانه، به شهادی دست می‌یازد

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی (بخش نخست).... امیر صالح معصومی کله لو

که تماماً ساختگی و مجعول است. این شواهد ساختگی برای پذیرش بیشتر معمولاً به گوینده‌ای فصیح نسبت داده می‌شوند تا از راه مغالطه «گوینده فصیح = متن فصیح» بتوانند ساده‌تر یک ادعا را درست نشان دهند. شاهد مجعول ممکن است واژه‌ای منسوب به یک قبیله، قرائتی قرآنی^۱، حدیثی نبوی، شعری از شاعری جاهلی، و مانند اینها باشد. سیوطی در *المزهر* در بابی با عنوان «معرفة المصنوع» به نمونه‌هایی از واژه‌ها و ابیات ساختگی اشاره کرده است (السیوطی، ۱۴۱۸ هـ، ۱: ۱۳۵). یکی از نمونه‌های مشهور در این زمینه، شعری است که سیبویه در *الكتاب* برای نشان دادن جواز عمل اسم مشتق بر وزن «فعل» بدان استشهاد کرده است: «ومما جاء علی "فعل" قوله:

حَذَرَ أُمُورًا لَا تُخَافُ وَآمِنُ مَا لَيْسَ مُنْجِيَهُ مِنَ الْقُدَارِ

(سیبویه، ۱۴۰۸ هـ، ۱: ۱۱۳). شاهد در این است که واژه «حَذَرَ» کلمه «أُمُورًا» را نصب داده است؛

حال آنکه به گفته برخی منابع، این بیت مجعول است و نباید بدان استشهاد کرد:

قال النحويون: هذا بيت لا يصح عن العرب، ورووا عن أبي عثمان المازني عن اللاحقي عن

الأخفش أنه قال: سألت سيبويه عن شاهد في تعدي «حذر»، فعملت له هذا البيت. ویروی

أيضاً: أن البيت لابن المقفع (السياري، ۲۰۰۸ م، ۱: ۴۴۳).

البته به دلیل آنکه شواهد فصیح و معتبر دیگری برای عمل «فعل» وجود دارد، اصل ادعای سیبویه ثابت می‌ماند ولی استشهاد او به شعر یادشده نادرست است.

به‌هرروی، بر اساس گزارش سیوطی، آنچه برای سیبویه رخ داده، برای دیگر نحویان نیز اتفاق افتاده است: «وقد وضع المولدون اشعاراً ودسوها على الأئمة فاحتجوا بها ظناً أنهما للعرب» (السیوطی، ۱۴۰۹ هـ: ۱۰۱). این احتمال، لزوم بازنگری در شواهد به ظاهر موثق را دوجندان می‌کند.

۱. برای نمونه می‌توان به قرائات ابوالفضل محمد بن جعفر خُزاعی (۴۰۸ هـ) اشاره کرد. ابن حجر عسقلانی در *لسان المیزان* در ترجمه وی آورده است: «وَأَلَّفَ كِتَابًا فِي قِرَاءَةِ أَبِي حَنِيفَةَ، فَوَضَعَ الدَّارِقُطَنِي خَطَّهُ بِأَنَّ هَذَا مَوْضُوعٌ لَا أَصْلَ لَهُ، وَقَالَ غَيْرُهُ: لَمْ يَكُنْ ثِقَةً» (ابن حجر العسقلانی، ۱۴۲۳ هـ، ۷: ۳۷). ظاهراً قرائت «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (الفاطر: ۲۸) که زمخشری در *کشف* آن را به ابوحنیفه نسبت داده و برای آن توجیهی آورده، از طریق خُزاعی نقل شده است (الزمخشری، ۱۴۰۷ هـ، ۳: ۶۱۱).

ب. **تحریف/تصحیف**^{۲-۱}: این آسیب از فراگیرترین اشکال‌های شواهد است که گاه عامدانه و از سوی مُدعی ایجاد می‌شود تا ظواهر متنی را که هیچ دلالتی بر ادعای او ندارد، به گونه‌ای تغییر دهد که به شاهدهی بر ادعای او درآید؛ و گاه غیرعامدانه و به دلیل عواملی چون روایت شفاهی متن، گذر زمان، و ضعف حافظه رخ می‌دهد. اما به هر حال، شاهد باید برای موثق بودن از این آسیب به دور باشد.

غیرمحرّف بودن شاهد تا اندازه‌ای مهمّ است که بیشتر نحویان، چنانکه گذشت، با آنکه در فصیح بودن پیامبر اکرم ﷺ تردیدی ندارند، استشهاد به حدیث نبوی را به دلیل جواز نقل به معنی و امکان راه‌یابی تحریف لفظی و لحن به آن اجازه نمی‌دهند، و هم از این رو است که بر ابن‌مالک (۶۷۲هـ) که در استدلال‌های خود از حدیث بهره می‌برد، تاخته‌اند (السیوطی، ۱۴۰۹هـ: ۷۴ - ۸۲).

در همین راستا است که طه حسین در *الشعر الجاهلی* پیشنهاد می‌دهد که به جای استشهاد به شعر جاهلی برای توضیح قرآن کریم، از قرآن برای توضیح شعر جاهلی استفاده کنیم زیرا آنچه در این میان موثق است، متن قرآنی است، نه شعر جاهلی که احتمال انتحال و سرایشش در عصر اموی یا عباسی وجود دارد:

نعید شیئاً واحداً وهو أننا نعتقد أنه اذا كان هناك نصّ عربيّ لا تقبل لغته شكاً ولا ريباً وهو لذلك أوثق مصدر للغة العربية فهو القرآن. وبنصوص القرآن وألفاظه يجب أن نستشهد على صحة ما يسمونه الشعر الجاهلي بدل أن نستشهد بهذا الشعر على نصوص القرآن (حسین، ۱۹۲۶هـ: ۸۹).

۱. از «تصحیف و تحریف» تعریف‌های مختلفی وجود دارد: برخی آنها را به یک معنی دانسته، به جای هم به کار می‌برند. در نزد ایشان هرگونه تغییر در نقل، تحریف/تصحیف است؛ اعمّ از آنکه به تغییر مکانی واژه‌ها در یک عبارت باشد، یا تغییر در حروف یا حرکت یا نقطه‌های یک واژه (التهانوی، ۱۹۹۶م، ۱: ۳۹۰ و ۴۴۹). برخی نیز میان آنها فرق می‌گذارند و تغییر در شکل و نقطه‌ها را تصحیف، و صرف تغییر در شکل را تحریف می‌دانند (السبکی، ۱۴۲۳هـ، ۲: ۲۹۳). به نظر می‌رسد کتاب‌هایی چون *التنبيه على حدوث التصحيف* از حمزه اصفهانی (۳۶۰هـ)، و *تصحیح التصحيف و تحرير التحريف* از صفدی (۷۴۶هـ) و نیز شرح *ما يقع فيه التصحيف والتحريف* از ابو هلال عسکری (۳۸۲هـ) رویکرد نخست را به کار بسته‌اند.

۲. شاهد محرّف با شاهد مجعول متفاوت است؛ چه اولی، اصلی در زبان عربی دارد ولی دومی از اساس ساختگی است.

واکاوی معیارهای رابطه «ادعا» و «شاهد» در استدلال‌های زبانی (بخش نخست).... امیر صالح معصومی کله لو

ابوهلال عسکری در شرح ما يقع فيه التصحيف والتحريف به موارد مختلفی از روایت‌های تغییر یافته اشاره می‌کند که نمی‌توانند دلیل و شاهی بر ادعا قرار گیرند؛ برای نمونه، می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

لِيُبْكُ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِحُصُومَةٍ وَتُحْتَبِطُ بِمَا تُطِيحُ الطَّوَائِفُ

این بیت از شواهدی است که در ترکیب «فعل مجهول + نائب فاعل + مرفوع نامشخص» برای تعیین نقش مرفوع نامشخص استفاده می‌شود. در این بیت، «لِيُبْكُ» فعل مجهول، و «يَزِيدُ» نائب فاعل است و نقش نحوی «ضارع» محل پرسش است. نحویان این کلمه را فاعل برای فعل معلوم محذوف در نظر می‌آورند و تقدیر آن را «لِيُبْكِهِ ضَارِعٌ» می‌دانند (ابن‌هشام الأنصاري، ۱۹۸۵: ۸۰۷)؛ این در حالی است که به گفته ابوهلال این روایت تحریف صورت صحیح و شایع «لِيُبْكِ يَزِيدُ ضَارِعٌ» است. در این روایت، «يَزِيدُ» مفعول به، و «ضارع» فاعل است و نیازی به تقدیر فعل محذوف نیست (العسکري، ۱۳۸۳: ۲۰۸). به گفته اصمعی این روایت از شعر ساخته نحویان است (البغدادی، ۱۳۹۳ - ۱۴۱۴ هـ، ۷: ۲۹۶).

اما باید دانست که همیشه روایت صحیح شاهد آشکار نیست بلکه در بسیاری از موارد، قضاوت میان دو روایت، و تشخیص روایت اصیل از روایت محرف دشوار یا حتی ناممکن می‌شود؛ از این رو، استناد به شاهی که روایات متعدد دارد، حتی به فرض آنکه همه آنها روایاتی درست باشند، گاه سبب متهم شدن مستشهد به استفاده از روایت محرف یا بی‌دقتی در گزینش شاهد می‌شود. این مسئله را در بحث از «قطعیّت» بیشتر توضیح خواهیم داد.

ج: نقل ناتمام شاهد: گاه مدعی به بخشی از یک آیه بسنده کرده، بخشی دیگر را وا می‌نهد، یا به جای نقل کامل بیتی، تنها یک مصراع از آن را نقل می‌کند؛ حال آنکه در ادامه یا در پیش و پس این شواهد، چیزی وجود دارد که ارتباط آنها را با ادعای او برهم می‌زند؛ برای نمونه، ابن‌هشام در معنی اللیب برای رد ادعای ابن‌درستویه (۳۴۷ هـ) که قائل به دلالت دائمی «رُبَّ» بر معنی تکثیر است، به «وَأَبْيَضَ» در بیت زیر از جناب ابوطالب رضی الله عنه در مدح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله استشهاد می‌کند:

وَأَبْيَضُ يُسْتَسْقَى الْعَمَامُ بِوَجْهِهِ ثَمَالُ لَ الْيَتَامَى عِصْمَةٌ لِّلْأَزَامِلِ^۱

[ابوطالب، ۲۰۰۳: ۷۵]

۱. روایت اصلی دیوان «ربیع الیتامی» است ولی در المغنی چنین آمده است.

(ابن هشام الأنصاری، ۱۹۸۵م: ۱۸۰). اما باید دانست که «أبيض» مجرور به «واو رب» نیست بلکه عطف به «سیداً» در بیت پیش از شاهد است؛ بیتی که ابن هشام آن را ذکر نکرده و گویا بدان توجه نداشته است:

وَمَا تَزُكُّ قَوْمٌ، لَأَبَالِكَ، سَيِّدًا يَحُوطُ الذِّمَارَ غَيْرَ ذَرْبٍ مُوَاكِلٍ

[ابوطالب، ۲۰۰۳م: ۷۵]

بر این اساس، هیچ شاهی در بیت مورد استشهاد ابن هشام وجود ندارد (البغدادی، ۱۴۱۸ه: ۲: ۶۷؛ البغدادی، ۱۳۹۳ - ۱۴۱۴ه: ۱: ۳۹۶).

احتجاج به شاهد ناتمام، یا چنانکه سعید الأفغانی آن را «الشاهد الأبتري» می‌نامد، خطایی نابخشودنی در امر استدلال به شمار می‌آید زیرا از نخستین کارهایی که مدعی باید برای فهم دقیق‌تر معنی شاهد و ساختار آن انجام دهد، نگاه به پیش یا پس شاهد است؛ به همین دلیل است که سعید الأفغانی در انتهای مقاله «البناء على الشاعر الأبتري لازم می‌داند که محقق شاهد را در منابع اصی‌اش بررسی کند» (الأفغانی، ۱۳۹۵ه: ۲۳۱).

با وجود احتمال یک یا چند مورد از آسیب‌های یادشده، به نظر نمی‌رسد که از موثق بودن گوینده، توثیق متن لازم آید (لا تلزم من وثاقة القائل، وثاقه النص) بلکه چنانکه دیده شده، شاهد باید از آسیب‌های سه‌گانه جعل و تحریف و نقل ناتمام نیز به دور باشد. سیوطی در «المزهر بدین مسئله اشاره کرده است: «[باب] معرفة الفصيح: الكلام عليه في فصلين: أحدهما بالنسبة إلى اللفظ، والثاني بالنسبة إلى المتكلم به، والأول أخص من الثاني لأنَّ العربي الفصيح قد يتكلم بلفظة لا تعدُّ فصيحاً» (السيوطي، ۱۴۱۸ه: ۱: ۱۴۶).

در این زمینه، مراجعه مستقیم به منابعی چون دیوان شاعر نیز مشکل وثاقت متن را حل نمی‌کند زیرا چنانکه مسئله جواز نقل به معنی احتجاج به حدیث نبوی را با چالش روبه‌رو ساخته است، مسئله انتقال و تحریف و شبهه‌های تاریخی که در مورد شیوه گردآوری دواوین و نسبت دادن اشعار به شاعران نامدار مطرح است نیز استشهاد به دیوان شعر را نامطمئن می‌سازد؛ بنابراین، نمی‌توان با قطعیت، روایت دیوان را به عنوان روایت موثق برگزید، و روایات دیگر را مجعول یا محرف دانست.

البته یک پرسش همچنان باقی است: اگر از یک شاهد چند روایت متضاد غیرقابل جمع به

دست آمد، با چه ملاک یا ملاک‌هایی می‌توان روایت درست و موثق را از روایت نادرست و غیرموثق تمیز داد؟ پاسخ به پرسش‌هایی از این دست، نیازمند جستاری جداگانه است. در واقع، آنچه هم‌اینک و در این نوشته بدان پرداخته شده، آن است که نباید به شاهد غیرموثق استشهاد کرد؛ حال، چگونه یک شاهد توثیق می‌شود، بحثی دیگر دارد.

۴. نتایج

از داده‌های ارائه شده در جستار حاضر چنین به دست می‌آید که:

۱. استدلال‌های مبتنی بر شاهد (استشهاد) در دانش‌های زبانی (لغت، صرف، نحو، بلاغت) برای برخورداری از اعتبار منطقی کافی و پرهیز از مغالطه، دست‌کم از معیارهایی دوازده‌گانه تبعیت می‌کنند. این معیارها به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند:

الف: معیارهای بایسته و بنیادین که رعایت کردنشان در یک استشهاد الزامی است و نادیده‌گرفتنشان سبب باطل شدن ادعا می‌شود. این معیارها عبارتند از: وثاقت، لزومیت، تساویت، استقلالیت، سنخیت، تزامنیت، و قطعیت.

ب: معیارهای شایسته و غیربنیادین که هرچند رعایت نکردنشان سبب باطل شدن استشهاد نمی‌شود، می‌تواند آن را سست جلوه دهد. در سوی دیگر، لحاظ این معیارها می‌تواند موجب تقویت استشهاد می‌شود. این معیارها عبارتند از: شفافیت، مبطلیت، استقصائیت، کمیت، و تنوعیت.

چنین نظامی از معیارها نشان می‌دهد که سنت زبانی مسلمانان، برخلاف تصور رایج که آن را صرفاً متکی بر نقل شواهد می‌داند، در واقع از منطق ارزیابی و نقد شواهد برخوردار بوده، برای پذیرش یا رد آنها ضوابطی نسبتاً دقیق وضع کرده است.

۲. در میان معیارهای یادشده، «وثاقت» جایگاهی محوری دارد و می‌توان آن را پیش‌شرط بررسی سایر معیارها دانست؛ باین‌حال، بررسی منابع نشان داد که مفهوم وثاقت در دانش‌های مختلف زبانی به یک شیوه فهم و اجرا نشده است زیرا تفاوت در موضوع و غایت علوم زبانی موجب شده است که هر یک از آنها متناسب با نیازهای خود، رویکرد خاصی برای احراز وثاقت شاهد اتخاذ کند؛ از این‌رو، نمی‌توان الگوی واحدی را بر همه حوزه‌های زبانی تحمیل کرد.

۳. میان مبانی نظری مطرح‌شده در مورد «وثاقت» و رویه عملی عالمان در بهره‌گیری از شواهد،

همواره انطباق کامل وجود ندارد، و سنت استشهاد زبانی در عمل از انعطاف بیشتری نسبت به آنچه در مباحث نظری بیان شده، برخوردار بوده است؛ برای نمونه، گاه شهرت برخی از شواهد جایگزین وثاقت گوینده می‌شود. همچنین، نحویان با وجود تصریح به عدم جواز استشهاد به شعر و نثر مجهول القائل، در عمل غالباً به این قاعده پایبند نبوده‌اند زیرا از نگاه آنان، ناشناخته بودن گوینده لزوماً به معنای عدم وثاقت متن نیست؛ چنانکه، شناخته‌بودن گوینده و اطمینان از فصاحت او نیز تضمینی بر صحت انتساب شاهد به او نیست زیرا احتمال‌هایی مانند جعل و تحریف می‌تواند حتی در دیوان‌ها و منابع رسمی نیز وجود داشته باشد. این وضعیت، ضرورت توجه همزمان به ارزیابی سندی و متنی شواهد را آشکار می‌سازد.

منابع

القرآن الکریم

- ابن‌الأنباري، أبو البركات عبد الرحمن بن محمد (۱۳۹۱هـ). الإغراب في جدل الإعراب وطمع الأدلة. قدّم لهما وعني بتحقيقهما: سعيد الأفغاني. بيروت: دار الفكر.
- ابن‌الصلاح، عثمان بن عبد الرحمن (۱۴۰۶هـ). معرفة أنواع علوم الحديث (مقدمة ابن‌الصلاح). المحقق: نورالدین عتر. سوريا: دار الفكر؛ بيروت: دار الفكر المعاصر.
- ابن‌جنّي، أبو الفتح عثمان بن جني (۱۴۲۹هـ). الخصائص. المحقق: عبد الحميد الهنداوي. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن‌حجر العسقلاني، أبو الفضل أحمد بن علي (۱۴۲۳هـ). لسان الميزان. اعتنى به: عبد الفتاح أبوغدة، واعتنى بإخراجه وطبعته: سلمان عبد الفتاح أبوغدة. حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية؛ بيروت: دار البشائر الإسلامية.
- ابن‌مالك، أبو عبد الله محمد بن عبد الله (۱۴۱۰هـ). شرح تسهيل الفوائد. المحقق: عبد الرحمن السيد ومحمد بدوي المختون. الجزيرة: هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان.
- ابن‌مالك، أبو عبد الله محمد بن عبد الله (۱۴۲۲هـ). ألفية ابن‌مالك (الخلاصة في النحو). المحقق: عبد المحسن بن محمد القاسم. المدينة المنورة: فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنية.
- ابن‌هشام الأنصاري، جمال الدين عبد الله بن يوسف (۱۹۸۵م). مغني اللبيب عن كتب الأعراب. المحقق: مازن المبارك ومحمد علي حمد الله. دمشق: دار الفكر.
- أبو حيان الأندلسي، أثير الدين محمد بن يوسف (۱۴۱۸هـ). التذييل والتكميل في شرح كتاب التسهيل. المحقق: حسن هنداوي. دمشق: دار القلم؛ الرياض: دار كنوز إشبيلية.
- أبوطالب بن عبد المطلب (۲۰۰۳م). ديوان أبي طالب بن عبد المطلب. صنعة أبي هفان المهمزمي البصري (۲۵۷هـ) وعلي بن حمزة البصري التميمي (۳۷۵هـ). تحقيق: محمد حسن آل ياسين. بيروت: دار ومكتبة الهلال.
- الأزهرى، محمد بن أحمد (۲۰۰۱م). تهذيب اللغة. المحقق: محمد عوض مرعب. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- الأفغاني، سعيد (۱۳۹۵هـ). «البناء على الشاهد الأثر». جامعة بنغازي: مجلة كلية الآداب. العدد ۷، ص: ۲۱۷ - ۲۳۱.

- واكاوي معيارهاى رابطة «ادعا» و «شاهد» در استدلالهاى زباني (بخش نخست)....
 امير صالح معصومي كله لو
- البغدادي، عبدالقادر بن عمر (١٣٩٣ - ١٤١٤هـ). شرح أبيات مغني اللبيب. المحقق: عبدالعزيز رباح وأحمد يوسف دقاق. بيروت: دار المأمون للتراث.
- البغدادي، عبدالقادر بن عمر (١٤١٨هـ). خزانة الأدب ولبّ لباب لسان العرب. تحقيق وشرح: عبدالسلام محمد هارون. القاهرة: مكتبة الخانجي.
- التهانوي، محمد بن علي (١٩٩٦م). موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم. تقديم وإشراف ومراجعة: رفيق العجم. تحقيق: علي دحروج. نقل النصّ الفارسي إلى العربية: عبدالله الخالدي. الترجمة الأجنبية: جورج زيناني. بيروت: مكتبة لبنان ناشرون.
- جمعه، خالد عبدالكريم (١٤٠٩هـ). شواهد الشعر في كتاب سيبويه. مصر: الدار الشرقية.
- الجوهري، ابونصر إسماعيل بن حمّاد (١٤٠٧هـ). الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية. المحقق: أحمد عبدالغفور عطار. بيروت: دار العلم للملايين.
- حسين، طه (١٩٢٦م). في الشعر الجاهلي. مصر: دار المعارف للطباعة والنشر.
- الزبيدي، أبوبكر محمد بن الحسن (١٣٩٢هـ). طبقات النحويين واللغويين. المحقق: محمد أبوالفضل إبراهيم. مصر: دار المعارف.
- الزمخشري، أبوالقاسم محمود بن عمر (١٤٠٧هـ). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل. ضبط وتحقيق: مصطفى حسين أحمد. بيروت: دار الكتاب العربي.
- السبكي، بماء الدين أحمد بن علي (١٤٢٣هـ). عروس الأفراح في شرح تلخيص المفتاح. المحقق: عبدالحميد هنداوي. بيروت: المكتبة العصرية للطباعة والنشر.
- سيبويه، ابوبشر عمرو بن عثمان (١٤٠٨هـ). كتاب سيبويه (الكتاب). المحقق: عبدالسلام محمد هارون. القاهرة: مكتبة الخانجي.
- السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (١٤٠٩هـ). الاقتراح في أصول النحو وجدله. حققه وشرحه: محمود فجال، وسمى شرحه الإصباح في شرح الاقتراح. دمشق: دار القلم.
- السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (١٤١٣هـ). همع الهوامع في شرح جمع الجوامع. تحقيق وشرح: عبدالسلام محمد هارون، وعبدالعال سالم مكرم. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (١٤١٨هـ). المزهرة في علوم اللغة وأنواعها. المحقق: فؤاد علي منصور. بيروت: دار الكتب العلمية.
- السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (١٤٢١هـ). البهجة المرضية في شرح الألفية. حققه وعلّق عليه: أحمد إبراهيم محمد علي. بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
- السيرافي، أبوسعيد الحسن بن عبدالله (٢٠٠٨م). شرح كتاب سيبويه. المحقق: أحمد حسن مهدي، وعلي سيد علي. بيروت: دار الكتب العلمية.
- عبدالنواب، رمضان (١٤١٥هـ). بحوث ومقالات في اللغة. القاهرة: مكتبة الخانجي.
- العسكري، أبوهلال الحسن بن عبدالله (١٣٨٣هـ). شرح ما يقع فيه التصحيف والتحرّيف. تحقيق: عبدالعزيز أحمد.

مصر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده.

— العسكري، ابوهلال الحسن بن عبدالله (۱۴۲۲هـ). **الفروق في اللغة**. حققه وعلق حواشيه ووضع فهرسه: جمال عبد الغني مدغمش. بيروت: مؤسسة الرسالة.

— الفارابي، أبونصر محمد بن محمد (۱۹۹۰م). **كتاب الحروف**. حققه وقدم له وعلق عليه: محسن مهدي. بيروت: دار المشرق.

— المظفر، محمدرضا (۱۴۲۷هـ). **المنطق**. قم: دار التعارف للمطبوعات.

— ويسبي، أويس ياسين (۲۰۲۲م). «نصوص النحاة في الاستشهاد بالشعر المجهول القائل». **ضاد مجلة لسانيات العربية** وآدابها. المجلد ۳. العدد ۶. ص ۴۳۹ – ۴۹۶.

Sources and References

Al-Quran Al-Kareem

- Ibn al-Anbārī, Abū al-Barakāt ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad (1971 AD). **Strangeness in the Disputation of I‘rāb and the Sparkles of the Proofs**. Presented and edited by: Sa‘īd al-Afghānī. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn al-Ṣalāḥ, ‘Uthmān ibn ‘Abd al-Raḥmān (1986 AD). **Knowledge of the Types of Ḥadīth Sciences (Muqaddimat Ibn al-Ṣalāḥ)**. Edited by: Nūr al-Dīn ‘Itr. Syria: Dār al-Fikr; Beirut: Dār al-Fikr al-Mu‘āṣir.
- Ibn Jinnī, Abū al-Faṭḥ ‘Uthmān ibn Jinnī (2008 AD). **The Characteristics**. Edited by: ‘Abd al-Ḥamīd al-Hindāwī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Abū al-Faḍl Aḥmad ibn ‘Alī (2002 AD). **The Tongue of Balance**. Prepared by: ‘Abd al-Fattāḥ Abū Ghudda; arranged and printed by: Salmān ‘Abd al-Fattāḥ Abū Ghudda. Aleppo: Maktab al-Maṭbū‘āt al-Islāmiyya; Beirut: Dār al-Bashā’ir al-Islāmiyya.
- Ibn Mālik, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Abd Allāh (1990 AD). **Commentary on the Facilitation of Benefits**. Edited by: ‘Abd al-Raḥmān al-Sayyid and Muḥammad Badawī al-Makhtūn. Giza: Hajr for Printing, Publishing, Distribution and Advertisement.
- Ibn Mālik, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Abd Allāh (2001 AD). **The Alfīyya of Ibn Mālik (The Summary in Grammar)**. Edited by: ‘Abd al-Muḥsin ibn Muḥammad al-Qāsim. Medina: King Fahd National Library Cataloguing.
- Ibn Hishām al-Anṣārī, Jamāl al-Dīn ‘Abd Allāh ibn Yūsuf (1985 AD). **The Enricher of the Intelligent from the Books of Parsing**. Edited by: Māzin al-Mubārak and Muḥammad ‘Alī Ḥamd al-lāh. Damascus: Dār al-Fikr.

- Abū Ḥayyān al-Andalusī, Athīr al-Dīn Muḥammad ibn Yūsuf (1997 AD). **The Supplement and Completion in Explaining the Book al-Tashīl.** Edited by: Ḥasan Hindāwī. Damascus: Dār al-Qalam; Riyadh: Dār Kunūz Ishbīliyyā.
- Abū Ṭālib ibn ‘Abd al-Muṭṭalib (2003 AD). **The Dīwān of Abū Ṭālib ibn ‘Abd al-Muṭṭalib.** Compiled by Abū Hifān al-Muhamzamī al-Baṣrī (d. 257 AH) and ‘Alī ibn Ḥamza al-Baṣrī al-Tamīmī (d. 375 AH). Edited by: Muḥammad Ḥasan Āl Yāsīn. Beirut: Dār wa-Maktabat al-Hilāl.
- al-Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad (2001 AD). **The Refinement of Language.** Edited by: Muḥammad ‘Awaḍ Mur‘ib. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- al-Afghānī, Sa‘īd (1975 AD). “Building on the Truncated Witness.” University of Benghazi: **Journal of the Faculty of Arts**, No. 7, pp. 217–231.
- al-Baghdādī, ‘Abd al-Qādir ibn ‘Umar (1973–1994 AD). **Commentary on the Verses of Mughnī al-Labīb.** Edited by: ‘Abd al-‘Azīz Rabaḥ and Aḥmad Yūsuf Daqāq. Beirut: Dār al-Ma’mūn li-l-Turāth.
- al-Baghdādī, ‘Abd al-Qādir ibn ‘Umar (1998 AD). **The Treasury of Literature and the Essence of Lisān al-‘Arab.** Edited and explained by: ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. Cairo: Maktabat al-Khānjī.
- al-Tahānawī, Muḥammad ibn ‘Alī (1996 AD). **Encyclopedia of Technical Terms of the Arts and Sciences.** Presented, supervised, and revised by: Rafīq al-‘Ajam. Edited by: ‘Alī Daḥrūj. Persian text translated into Arabic by: ‘Abd Allāh al-Khālīdī. Foreign translation by: George Zaynānī. Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn.
- Jum‘a, Khālīd ‘Abd al-Karīm (1989 AD). **The Poetic Witnesses in the Book of Sībawayh.** Egypt: al-Dār al-Sharqiyya.
- al-Jawharī, Abū Naṣr Ismā‘īl ibn Ḥammād (1987 AD). **al-Ṣiḥāḥ: The Crown of Language and Ṣiḥāḥ of Arabic.** Edited by: Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār. Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn.
- Ḥusayn, Ṭāhā (1926 AD). **On Pre-Islamic Poetry.** Egypt: Dār al-Ma‘ārif li-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr.
- al-Zubaydī, Abū Bakr Muḥammad ibn al-Ḥasan (1972 AD). **Classes of Grammarians and Linguists.** Edited by: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm.

- Egypt: Dār al-Ma‘ārif.
- al-Zamakhsharī, Abū al-Qāsim Maḥmūd ibn ‘Umar (1987 AD). **The Revealer of the Mysteries of the Revelation**. Edited by: Muṣṭafā Ḥusayn Aḥmad. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
 - al-Subkī, Bahā’ al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī (2002 AD). **The Bride of Joys: Commentary on the Summary of al-Miftāḥ**. Edited by: ‘Abd al-Ḥamīd Hindāwī. Beirut: Dār al-Maktaba al-‘Aṣriyya.
 - Sībawayh, Abū Bishr ‘Amr ibn ‘Uthmān (1988 AD). **The Book of Sībawayh (al-Kitāb)**. Edited by: ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. Cairo: Maktabat al-Khānjī.
 - al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr (1989 AD). **The Proposal In The Principles Of Grammar And Its Dialectics**. Edited and explained by: Maḥmūd Fajāl, titled commentary al-Iṣbāḥ fī Sharḥ al-Iqtidāḥ. Damascus: Dār al-Qalam.
 - al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr (1993 AD). **The Comprehensive in Commentary: Explanation of Jam‘ al-Jawāmi‘**. Edited by: ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn and ‘Abd al-‘Āl Sālīm Mukarram. Beirut: Dār al-Risāla.
 - al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr (1998 AD). **The Flourishing in the Sciences of Language and Its Varieties**. Edited by: Fu‘ād ‘Alī Maṣṣūr. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
 - al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr (2000 AD). **The Delightful Joy: A Commentary on the Alfiyyah**. Edited and annotated by: Aḥmad Ibrāhīm Muḥammad ‘Alī. Beirut: Dār al-Kutub al-Thaqāfiyya.
 - al-Sīrāfi, Abū Sa‘īd al-Ḥasan ibn ‘Abd Allāh (2008 AD). **Commentary on the Book of Sībawayh**. Edited by: Aḥmad Ḥasan Mahdalī and ‘Alī Sayyid ‘Alī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
 - ‘Abd al-Tawwāb, Ramaḍān (1994 AD). **Research and Articles on Language**. Cairo: Maktabat al-Khānjī.
 - al-‘Askarī, Abū Hilāl al-Ḥasan ibn ‘Abd Allāh (1963 AD). **A Guide to Common Textual Errors: Misreading and Corruption**. Edited by: ‘Abd al-‘Azīz Aḥmad. Egypt: Maṭba‘at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.
 - al-‘Askarī, Abū Hilāl al-Ḥasan ibn ‘Abd Allāh (2001 AD). **Vocabulary Distinctions**. Edited and annotated by: Jamāl ‘Abd al-Ghanī Madghamash.

Beirut: Dār al-Risāla.

- al-Fārābī, Abū Naṣr Muḥammad ibn Muḥammad (1990 AD). **The Book of Letters**. Edited, presented, and annotated by: Muḥsin Maḥdī. Beirut: Dār al-Mashriq.
- al-Muẓaffar, Muḥammad Riḍā (2007 AD). **The Logic**. Qom: Dār al-Ta‘āruf li-l-Ṭibā‘a.
- Waisī, Ūays Yāsīn (2022 AD). “Grammarians’ Texts in Citation of Anonymous Poetry.” **Zād: Journal of Arabic Linguistics and Literature**, Vol. 3, No. 6, pp. 439–496.

دراسة المعايير لعلاقة الدعوى بالشاهد في الاستدلال اللغوي

(الجزء الأول: المعايير الواجبة/الوثيقة)

نوع المقالة: أصلية

أمیر صالح معصومی كله لو^۱

أستاذ مساعد، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية اللغات الأجنبية، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران

تاریخ استلام البحث: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹ تاریخ قبول البحث: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶

الملخص

يُعرّف «الشاهد» في المنهج اللغويّ العربيّ بأنه نصّ وجيز - كآية قرآنية، حديث نبويّ، بيت شعر، قطعة نثر، مثل سائر، أو قول متكلم ما- يُستخدم لإثبات مشكلة أو ادعاء، خلافاً لـ«المثال» الذي يُتخذ لإيضاح قاعدة أو حكم. يُعدّ الاستدلال بالشاهد (الاستشهاد)، إلى جانب الاستدلالات المنطقية المعروفة (القياس، التمثيل، والاستقراء)، من أنجع طرق الإثبات وأشهرها في الأبحاث اللغوية، ويختصّ بمعايير صدقه الخاصة، منها معايير واجبة لا مندوحة عن مراعاتها فإنّ الاستشهاد بشاهد غير معتبر أو الاستشهاد بشاهد معتبر لكن في غير موضعه سيؤدّي إلى نتائج مغلوطة، وقد ينقلب إلى قرينة على وهن الدعوى ووسيلة لنقضها وإبطالها بدلاً من أن يكون ذريعة لدعمها وإثباتها، فيكتسب الشاهد بذلك وظيفة سلبية؛ ومنها معايير مندوبة يُستحسن اتباعها دون إلزام، فإنها لا يُبطل الاستدلال بل إنّما يضعف من قوّته الإقناعية فحسب. هذا فإنّ قيمة الشاهد وضوابط الاستشهاد به تتجاوز إطار البحث اللغوي ولا تقتصر على مجاله بل تمتدّ إلى مجالات أخرى فيُنظر إليه كأداة محورية في استنباط الأحكام الشرعية تارةً، وكتفسير النصوص الدينية وغير الدينية أخرى، وكإثبات المسائل الكلامية والعقدية ثالثةً. يتبنّى هذا البحث، وهو الجزء الأول من جملة مقالات، المنهج الوصفي- التحليلي، برؤية نقدية لتقييم معايير علميّة للشاهد المعتر، مركزاً في هذا السياق على معيار «الوثيقة»، مؤجلاً الحديث عن سائر المعايير إلى وقت آخر. إنّ الوثيقة (كون الشاهد معتبراً من حيث السند والنصّ) هو الأساس الأوثق لصحة الشاهد، وما سواه من المعايير ينظر فيه بعد التحقق منه؛ غير أنّ كثيراً من الشواهد اللغوية لا تملك هذا المعيار، وهو ما يجعل إعادة النظر في تلك الشواهد أمراً مبرراً.

المفردات الرئيسية: الاستدلال بالشاهد (الاستشهاد)، التحقق من صحة الاستشهاد، الوثيقة.

۱. الكاتب المسؤول a.masoomi@fgn.ui.ac.ir